

KÖZÉPKORI · DIÁKÉLET

Régi és általában elterjedt hiedelem, hogy a műveltség iskolai terjesztésének egész középkori gyakorlata az egyház érdeme. Vitathatatlan, hogy a római kereszténységet — már istentiszteletének és egyházi műveltségének latin nyelve is — szükségképpen erős szálakkal fűzte Róma iskolázási hagyó-

míg azután — a középkori művelődés „javakorában”, a XII. és XIII. században szerzett nagy lendülettel — a világi művelődés előretör, és már a XIV. században kaput nyit a reneszánsznak.

A rómaiak „hét mestersége”

A római birodalom életének utolsó két évszázadában alakult ki szinte másfél évezredig tartó érvénnyel az a rendszerezés, amelyet a „szabad ember hét mesterségének” (*Septem artes liberales*) neveztek. A szabad római számára a közpályán való érvényesüléshez szükséges hét ismeretág összefoglalása volt a hármas és a négyes tagozódású *hét mesterségnek*. Az első tagozat, a *trivium* (három út találkozója) a *grammatika*, a *dialektika* és a *retorika* ismeretét jelentette. A grammatika keretében a *latin* nyelvet, „a” nyelvet, vagyis a nyelvvel egyedül rendelkező beszédet tanulták. Minthogy a diákok ezt a készséget a századokat átvésvél nagy klaszszikus irodalmi alkotások olvasása során sajátították el, a művekkel együtt a szerzőkkel, az auctorokkal is megismerkedtek. Ezért a grammatika bizonyos mértékben az irodalomismeretet, az irodalomtörténetet is képviselte. A *dialektika* a latin nyelv páratlan nyelvi logikája által a már némileg pallérozottabb elméjű „kis grammás deákokat” az éles elméjű vita nyelvi fegyvereivel, a meggyőző hatású előadás szabályaival ismertette meg. A *retorika* a kifejezés számos változatát, módját, a szólás különböző formáit nyújtotta. A *retorika* révén tettek szert a tanulók a beszéd művészetére, tudományára. A szónoklat mellett a *trivium* e harmadik tárgyának tudnivalói között szerepelt még a verselés és a levélfogalmazás is.

A „négyes út”, a *quadrivium* mindazokat az ismereteket tartalmazta, amelyek a középkori világkép szerint számokkal voltak kifejezhetőek. Ezért nevezték a „négy mesterséget” matematikának is. A négy „matematikai” tárgy: *aritmetika* (számtan), *geometria* (földi mértan), *asztrolómia* (az égi testek ismerete és mérése) és a földet, eget átható és a számok törvényei szerint rendezett harmónia kifejezése: a *muzsika*.

Egyetemi hallgató a középkorban (Egykori rajz)

mányaihoz. De ezeknek őrzésében és terjesztésében az egyháznak nem volt olyan egyedülálló szerepe és jelentősége, mint azt sokáig gondoltuk. Az újabb kutatások egyre nagyobb hangsúllyal emelik ki az itáliai és a dél-galliai *világi*, „*retori*” iskolázásnak a korai középkorban is tovább élő hagyományát. Ez pedig lényegében világi, hivatás szerint laikus értelmiség létezésére utal. Bizonyos, hogy e kétfajta: egyházi és világi iskolázás évszázadokon át *párhuzamosan* haladt egymás mellett,

Az első egyetemek

A középkor e „hét mesterséget” tanító-mesterétől, Rómától örökölte. Az iskolákban egyháziak és világiak, szerzetesek és városi iskolamesterek tanítottak. Az utóbbiak hivatásuk érdekeinek védelmére csakhamar szövöttek. Szövetkezniük is kellett, mert őket a feudális egyház kiváltságai nem védték. Így létesül a XII. században *Bolognában* és *Párizsban* az első egyetem, az *Universitas*. „Universitas” eredeti értelmében érdekvédelmi szövetség. Az iparosok is sok helyütt és sokáig universitasnak nevezték céhüket. Ugyanígy „universitas” volt a mesterek és tanulók céhe a hét mesterség szabad gyakorlása, az ismeretszerzés és ismeretterjesztés, a tudás szabad közzéadása érdekében. Az egyetemek hamarosan nagy tekintélyre tettek szert. Pápák és császárok kiváltságokat adományoztak nekik, és kiemelték őket a városi és a hűbéri hatóságok jogköréből, majd valamennyi között az első, a párizsi a francia királyok „legkedvesebb leánya” lesz.

A kiváltságos helyzet következtében kialakul a régi iskolázás egyik legsajátosabb intézménye, az *iskola önkormányzata*, az *autonómia*. Önkormányzati jogot követeltek később az egyetemenél alacsonyabb rangú oktatási intézmények is. Nálunk különösen a későbbi protestáns kollégiumokban sokáig virágzott ez a magában is nagy nevelő értékű, a hűbéri társadalomban bizonyos demokráciára nevelő „diák önkormányzat”.

Az egyetem jogainak csorbítatlansága fölött öröködt a *kancellár*, egyetértésben az universitas tanácsával. Ennek tagsága eleinte a különböző „nációk”, azaz nemzetiségek, később a négy kar, a „fakultás” elöljárói, dékánjai közül adódott. Eredetileg annyi dékánja volt az egyetemnek, ahány nemzetiségű diákság ott tanult. Később — amikor mind több országból érkeztek hallgatók valamely híres egyetemre —, egy-egy dékán több nációt képviselt. A párizsi egyetem magyar diákjai például az angolokkal közös csoportot alkottak. Végül Párizsban 7 nációrendbe sorolták a hallgatókat, s ezek között is 3 francia volt. A későbbi kollégiumi rendszerben az egyetemi tanácsi tagság a rektor-professzornak és az idősebb, a „szénior” professzoroknak a tiszte volt. Ez a tanács határozta meg az egyetem vagy a kollégium oktatási rendjét — elvileg minden befolyástól függetlenül. De az egy-

házi és világi hatóságok akarata valójában nagyon is érvényesült.

A kisebb iskolák, amelyek plébániák, kolostorok mellett már korán kialakultak, természetesen a helyi szükségletnek megfelelően adtak többet vagy kevesebbet a hét szabad művészet ismeretének kincseiből. Sem igényeik, sem látogatottságuk, s természetesen önállóságuk sem mérhető az egyetemkéhez. Az *iskolamester*, akit a középkor végének városi iskoláiban és a későbbi protestáns iskolákban rektornak neveztek, néhány nagyobb deákkal együtt tanította az iskolágyerekeket az olvasáson, betűvetésen és a latin nyelven kívül a latin szerzők műveiből szerezhető ismeretekre és némi számtanra.

Hazánkban, mint tudjuk, a középkorban nem volt egyetem. Alapítására

Doktori vizsga (Egykorú rajz)

csak *Nagy Lajos* és *Mátyás* idejében történtek *Pécsett*, illetve *Budán* kísérletek. Ekkor már valamelyes felsőfokúnak tekinthető iskolázás nyomaival találkozunk a káptalanok és a királyi kolostorok nagyobb iskoláinak vizsgálatára során. Ezek — a jelek szerint — a hét mesterség oktatásán kívül a hazai jog elméletébe és gyakorlatába is beavatták a nagyobb deákokat, akik egyre többen törekedtek a világi pályák felé.

Ezek voltak tehát azok a tudnivalók, amelyeket a középkori és a reformáció utáni első századok diákjai elsajátítani igyekeztek a tanulás e keretei között.

A középkori diák hétköznapjai

Hogyan éltek a szabad ember hét mesterségét tanuló diákok? A XII. század végén egy Eberhard vagy Evrard

nevű párizsi német diák — jórészt személyes élmények alapján — leírja az egyetemen tanuló kisdíák sorsát. Az egyetemek iskoláiba ugyanis már a tanulás legkezdetein álló, az elemi iskolai ismeretek szerzésére törekvőket is felvették, akik lassanként szereztek meg a mai középiskolának megfelelő tanulmányok elvégzése során a nagyobb fakultások (teológia, jog, orvoslás) látogatásának megtisztelő jogát. Nos, a középkori kis iskolásnak, ha szegény gyerek volt — és legtöbbje az volt —, mindenekelőtt a betevő falatot meg a fedelet kellett a maga számára biztosítania. Ezért vállalt szolgálatot valamelyik vendégszállás gazdjánál vagy

Disputa az egyetemen (Egykorú rajz)

gazdagabb diáktársánál, esetleg az egyházi javadalmas mellett.

Hajnali derengéskor kelt fel. Azután fát vágott a konyha részére és a szoba kandallójába, majd vizet hordott, takarított. Esetleg neki is jutott valami a reggelire készített ételből, de legtöbbször úgy indult el az iskolába, a nappal „első órájának” idején, azaz reggel hat óra körül, hogy még egy darabka száraz kenyeret sem evett. Hat óra körül tehát már ott ült az iskolában; a fűtetlen, nyitott ablakú helyiségben a földre rakta a magával hozott zsúpszalma csomókat. Az egyikre ráült, a másikkal lábát melengette. Térdére helyezte a viasszal bevont táblát (a „cérázott táblát”, ahogy 1500 körül a magyar deákok mondták), előszedte öve mellől a réz íróvesszőt, és elkezdte az írásgyakorlatot, tollba-

mondás után. A nagyobb diákok már magát az előadást, a mester felolvasott kommentárjait, a „lecturát” jegyezték lúdtollal pergamenre. Azután lecke-felmondás következett, minden hibáért kijárván a verés. Ez a középkori pedagógia szükségszerű technikai velejárója volt. Délelőtt kilenc óra tizedig befejeztek minden iskolai fokozatban és minden mesternél az előadások, és most a deákság templomba vonult, ahol a napi nagymise éneklésében segédkezett. Ezért valami kis juttatás is kijárt a kántáló deákoknak. Különben a kántálás, a nagy ünnepek előtti próba, éneklés a temetésen egészen a XIX. századig a szegény tanulók kedvenc és elég biztos jövedelmi forrása volt. A nagymise végeztével, 10 óra körül, már nem tértek vissza az iskolába, hanem ki-ki ebéde után látott. Nagyon sokan fazékkal, nagyobb csuporral a kézben ajtóról ajtóra járva nap nap után összekoldulták ebédjüküket. Mások szolgálatuk helyén, a cselédek között meghúzódva költöttek el a konyhai maradékból nekik jutó részt. Ezen az eléggé általános diáknymoron igyekeztek segíteni a különféle kegyes alapítványok, templomok, kolostorok, de leginkább az ispotályok, a kórházak, a szegényházak, aggok menhelyét és vendégházat magukban foglaló középkori intézmények. A XIII. század óta az egyre sűrűbben alapított kollégiumok, a XVI. századtól pedig a városi alapítványok is intézményszerűen javítottak a deákság sorsán. Irigylésre méltónak azonban ekkor sem nevezhető a sorsuk.

Ebéd után a délelti előadásokra készülődtek, amelyek már 12 órakor elkezdődtek. Ismét közel háromórás görnyedés következett a szalmazsupon, a magas katedrán ülő és vesszőjét suhintató mester lábainál. A szalma „alázatra nevelő” jelentőségét a párizsi egyetemen a XV. század elején vizsgálatot végző d'Estoutville kardinális például oly sokra értékelte, hogy nem engedte meg ezen „üdvös szokás” eltörlését. A század derekán mégis általános a padok használata.

Három óra után újra a templomok kórusaiban, az oltár előtt, egymással szemben álló faragott széksorokban helyezkedett el a diáksereg, a vecsernye és gyakran a halotti szolgálat éneklése céljából. Ezért megint kijárt néhány dénár; esetleg még egy-egy alapító kegyes jóvoltából néhány pohár bor vagy sör is. Ezt követően a ház körüli

teendők következtek a szegények számára, no meg valami tanulás is, habár ez leginkább az iskolában, a „lectura” szüneteiben a szokásos lekefelmondással, közös felelgetéssel jobbra megtörtént. Az alkony beálltával vége szakadt a munkának, keserűségnek, tanulgatásnak: a kis deák a padlón vagy a konyha melegében nyugovóra tért.

De a gazdag diákok meg a nagyobb iskolások (ezek könyvek másolgatásával és a tanításban való kiségetéssel jutottak némi pénzcskéhez) nem mulasztották el a diákkocsmák, a „tabernák” meglátogatását, mégha ezt természetesen tiltották is az egyetem tekintélyei és a városi hatóságok. A tabernákából hazatérő nótázó diákok ugyanis gyakran felverték a korán nyugovóra térő város csendjét, vagy éppen csatát vívtak a polgárokkal, éjjeliőrökkel és zsoldosokkal.

A város és polgárai azonban nemcsak a közcsendet megzavaró verekedő kedv miatt rosszalították a deákság duhajkodásait. Az Artes, a szabad mesterségek tanulói arról is híresek voltak, hogy a szebbik nem szívét egykönnyen lángalobbantották férjüremék, a tekintélyes kereskedő polgárok és az ugyan-csak szoknya körül settengő mesterlegények nem kis bosszúságára. Ez a szerelem fejeződik ki a régi magyar virágénekekben: „*Jaj anyám, a deák olyan, mint a gyöngyvirág, elmegyek én ahhoz...*” Gyakran azonban a polgárok és deákok nem egymás ellen, hanem a város védelmére ragadtak fegyvert. Nem az egyedüli példa erre Prága, amelyet a harmincéves háborúban közösen oltalmaztak meg.

A könnyen kardot rántó, polgárnökét háborgató diákok külseje éppen nem hatott valami tetszetősen. Ruházatuk hosszú, bokáig érő középkori viselet, a tunica volt, mégpedig a klérus által meghatározott egyszerűbb forma szerint. A diákok papos öltözékének az a magyarázata, hogy az egyetemek és diákjaik kiváltság dolgában a klérushoz számítottak; ezért is nevezték őket egyszerűen *klérikusoknak*. (A magyar deák-diák elnevezés is a kispapot jelentő diaconusból származik.) Ez annyira jellemző sajátossága a régi deákságnak, hogy a Magyarországi protestáns iskolákban például egészen a XIX. század elejéig kötelező volt a nagyobb deákok számára a hosszú papi köntös. Innen származik a diákok egykori neve: „*tógátus*”.

A diákélet rendjének ünnepélyesebb alkalmá volt a komoly feladataikra figyelmeztető *disputa*, a nyilvános vitatkozás. A vitatételeket az egyetem vagy a kollégium feltünőbb helyén kifüggesztették, a későbbi századokban már ki is nyomtatták. Így hát mindenkinek módjában állott olyan ellenvetéseket kifundálnia, amelyekkel a tételeket védelmező nagydeákot zavarba ejtheti. A disputa napján a védőnek több óra hosszat kellett megállnia a sarat. Ez a szokás olyannyira általános volt, hogy a középkor végével, sőt a reformációval sem szűnt meg. Számos adat szerint még a múlt század elején nálunk is dívott ez az iskolai gyakorlat. *Kazinczy Ferenc* — sárospataki diákéveire emlékezvén — nem nagy szeretettel nyilatkozik az értelmetlenné vált, skolasztikusan fontoskodó disputákról.

Az ilyen vita az egyetemi fokozatok elnyerése érdekében rendezett nyilvános vizsgának számított a köztudatban. Ennek megfelelően kellő ünnepélyességgel rendezték e „promóciós” vitatkozásokat. A középkorban templomokban zajlott le, miként *Dante* híres vitatkozása is a Földről és a Vízről egy veronai templomban történt. A későbbi századokban a főiskolák épületeinek külön „disputa-terme” volt, ahol a vitaközö kedvű diákok, professzorok és az „akadémikus” végzettségű érdeklődők találkoztak. Hazánkban a XVIII. század végén épült egri liceumban látható egy különösen díszes disputa-terem.

Ha a deák a disputa alkalmával szerencsésen megállta a helyét, ezzel kiérdemelte, hogy a szabad művészetek mesterévé, majd az újabb korban annak *doktorává* avassák. Fejére tették a szögletes doktori *barétot* (sapkát), reá börtötték a doktori *palástot*, ami a tudományágak és karok szerint más-más színű volt, egyben ujjára húzták a tudományokkal eljegyzést jelentő doktori *gyűrűt*. Persze embere válogatta, hogy ez a frigy mennyire lett termékeny. Egy bizonyos, az otthonába, hazájába visszatérő diákság Európa művelődésének történetében nagy küldetést teljesített. *Velük kezdődik el a műveltség elvilágiasodása*. E régi diákok az egyházi megkötöttségektől szabadon fejlődő, sajátosan európai civilizáció kialakítói voltak.

Mezey László
a történettudomány
kandidátusa